

İraq-türkman ləhcəsinin tarixi-dialektoloji təsviri

Kübra Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: qkubra@mail.ru

Annotasiya. Dialekt və şivələr xalqın mənəviyyatının hopduğu “daş kitabə”lərdir. Əgər biz bu gün əcdadımızın kökünü, mövcudiyətinin tarixini ümumtürk arealında ortaya çıxarmaq üçün Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğari “Divan”ı, “Dədə Qorqud” eposu və s. yazılı abidələrə müraciət ediriksə, milli məniyyətimizin də ortaya çıxması üçün dialekt və şivələrə üz tuturuq. Dialekt və şivələrin üstünlüyü ondadır ki, bəzən tarix və coğrafi tədqiqatlarının verə bilmədiyi faktları onlar üzə çıxara bilir. Bu mənada şivələrin tədqiqinin əhəmiyyəti böyükdür.

Artıq son dövrlərdə dövlət səviyyəsində strateji əhəmiyyətli – Naxçıvan, Qarabağ-Zəngəzur bölgələrinin şivələri müasir dövrün tələbləri səviyyəsində tədqiq olunaraq atlaslarda öz əksini tapmış, İraq-türkmanlarının ləhcəsi isə Q.Paşayev tərəfindən toplanılmış materiallar əsasında müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur.

İraq-türkman ləhcəsinin lüğət tərkibi çox zəngindir. Bu zənginlik, sadəcə, İraq-türkman ləhcəsinə meydana gətirən şivələrin deyil, həm də əsrlər boyu əhatəsində yaşayıb inkişaf etdiyi ərəb və fars dilləri, tarixin müəyyən dövrlərində Azərbaycan Türkiyə ilə vahid dövlət halında olduğu dövrlərdə dilə daxil olan minlərlə yeni sözün hesabınadır.

Maraqlı cəhət İraq-türkman ləhcəsinin Azərbaycan dili üçün xarakterik olan 4 şivə qrupunun xüsusiyyətlərini mühafizə edib, yaşatmasıdır. Türkmanca lüğətlərdə ləhcə xüsusiyyətlərinin saxlanılması, ədəbi dilin formalaşmadığını, dilin hələ müəyyən qrammatik qanunlara əsaslanmadığını, dialekt xüsusiyyətlərinin aktiv olduğunu göstərir.

Müasir dövr texnologiyalar, qloballaşma və inteqrasiya əsridir. Cəmiyyətin sürətlə inkişaf etdiyi bir mərhələdir və o, keçmişin də sürətlə yox olmasını bərabərində gətirir. Bu prosesin dialekt və şivələrdən də yan keçməyəcəyi danılmazdır. Vurğulamalıyıq ki, sərhədlərimiz xaricində inkişaf edən dialektlərimiz arasında ən çox təsirə məruz qalan İraq-türkman ləhcəsidir. Bu, sadəcə, ərəb dilinin əhatəsində olmaqla deyil, məktəblərdə türk dilinin tədrisi ilə əlaqədar olub və zamanla daha çox təsirə məruz qalacağı labüddür.

Açar sözlər: dialekt və şivələr, İraq-türkman ləhcəsi, ədəbi dil, dialekt xüsusiyyətləri, monoqrafik tədqiqat və atlaslar

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.04.2024; qəbul edilib – 26.04.2024

Historical-dialectological description of the Iraqi-Turkman

Kubra Guliyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

E-mail: qkubra@mail.ru

Abstract. Dialects and vernaculars are the “stone tablets” on which the spirit of the people is inscribed. Today, if we refer to written monuments such as the Orkhon-Yenisei inscriptions, Mahmud al-Kashgari's “Divan-ı Lügat-it Türk”, the “Dede Korkut” epic, and others to uncover the roots and history of our ancestors within the Turkic sphere, we also turn to dialects and vernaculars for the emergence of our national identity.

The superiority of dialects and vernaculars lies in the fact that they can sometimes provide evidence that is difficult to obtain through historical and geographical research alone. In this regard, the importance of researching vernaculars is significant.

In recent times, dialects of strategically important regions such as Nakhchivan, Karabakh-Zangezur have been researched to meet the demands of the modern era and have found their reflection in atlases. Additionally, the dialect of the Iraqi Turkmen has been studied to some extent based on materials collected by G.Pashaev.

The vocabulary of the Iraqi Turkmen dialect is very rich. This richness is accounted for not only by the vernaculars that constitute the Iraqi Turkmen dialect but also by the influence of Arabic and Persian languages, as well as the influx of thousands of new words into the language during periods when Azerbaijan and Turkey were a unified state.

An interesting aspect is the preservation and perpetuation of the characteristics of the four dialect groups characteristic of the Azerbaijani language within the Iraqi Turkmen dialect. The preservation of dialect characteristics in Turkmen dictionaries indicates that literary language has not yet been fully formed, the language is not yet based on certain grammatical rules, and dialect characteristics are active.

The modern era is characterized by technological advancements, globalization, and integration. It is a stage where society is rapidly developing, bringing with it the rapid disappearance of the past. It is undeniable that this process will also affect dialects and vernaculars. It is emphasized that among our dialects that develop outside our borders, the Iraqi Turkmen dialect is the most exposed to influence. This is not only due to the influence of the Arabic language but also related to the teaching of the Turkish language in schools, and it is inevitable that it will be subject to more influence over time.

Keywords: dialect and accents, Iraqi-Turkmen dialect, dialect features, literary language, monographic studies, and atlases

Article history: received – 16.04.2024; accepted – 26.04.2024

Giriş / Introduction

Dialekt və şivələr xalqın yaddaşı, mənəviyyatının hopduğu “daş kitabə”lərdir. Bu gün əgər biz əcdadımızın kökünü, tarixini ümumtürk arealında ortaya çıxarmaq üçün Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşgari “Divan”ı, “Dədə Qorqud”

eposu və s. yazılı abidələrə müraciət ediriksə, milli mənliyimizin də ortaya çıxması üçün “daş kitabələr” adlandırdığımız dialekt və şivələrə üz tuturuq. Dialekt və şivələr söz varlıqlarını milliklərin əvvəllərində olduğu kimi qoruya bil-

məsələlər də, yenə tariximizi, coğrafiyamızı, dilimizi öyrənmək baxımından kifayət qədər material verə bilir. Dialekt və şivələrin üstünlüyü ondadır ki, bəzən tarix və coğrafi tədqiqatların ortaya qoymaqda çətinlik çəkdiyi faktı dialekt

və şivələrdə tapmaq olur. Bəzən isə adi bir hərf bir coğrafi adın, öz qədim formasını yenidən qazanmasına səbəb olur və həmin coğrafi adın əsl sahiblərinin kimliyini ortaya çıxarır.

Əsas hissə / Main Part

Məlum olduğu kimi, müasir dövr texnologiyalar, qloballaşma və inteqrasiya əsridir. Cəmiyyətin sürətlə dəyişdiyi və inkişaf etdiyi bir mərhələdir və o, keçmişin də sürətlə yox olmasını labüdləşdirir. Bu prosesin kiçik xalqların dillərində olduğu kimi, dialekt və şivələrdən də yan keçməyəcəyi danılmaz bir həqiqətdir. Təbii ki, həmin prosesin 20, 40 və ya 50 il, yoxsa daha çox davam edəcəyi haqqında qəti fikir söyləyə bilməsək də, labüdlüyü realdır, deyə bilərik. Bu səbəbdən də bu gün dilimizin sərhədlərimiz daxilində, eləcə də xaricində mövcud olan dialekt və şivələrindən dil faktlarını tez bir zamanda toplayıb, onu tədqiq etmək dilçiliyin ən aktual problemi kimi qarşıda durur.

Artıq bir neçə ildir ki, Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə strateji əhəmiyyətli – Naxçıvan, Qarabağ-Zəngəzur bölgələrinin şivələri müasir dövrün tələbləri səviyyəsində tədqiq olunaraq, atlaslarda öz əksini tapmışdır. Lakin çox təəssüf ki, bunu Rusiya sərhədləri daxilindəki Dərbənd, Tabasaran, Gürcüstan ərazisindəki Borçalı, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Ərdəbil, Xoy, Qəzvin, Marağa, Meşkin, Urmiya və s. şivələrimiz üçün də söyləyə bilmirik və onlar hələ də öz tədqiqini gözləyir.

Qeyd etdiyimiz dialekt və şivələr arasında Qərbi Azərbaycan və İraq-türkman ləhcəsinin adını çəkmədim. Çünki artıq gec də olsa, bu yaxınlarda Qərbi Azərbaycan şivələrinin toponimlərinin öyrənilməsi və dilçilik atlasının hazırlanması üçün dialektoloji tədqiqatlara başlanılmışdır. İraq türkmanlarının isə bilavasitə ağızlarından material yığılmasa da, professor Qəzənfər Paşayevin illərlə topladığı, zənginləşdirdiyi və təkmilləşdirdiyi materiallar əsasında neçə-neçə elmi və praktik əsər çap olunmuşdur ki, həmin əsərlərin sayəsində bu gün “İraq-türkman ləhcəsinin leksikası” adlı monaqrafiya da işıq üzü görmüşdür [12].

İraq türkmanlarının dili, leksik bazası haqqında danışmadan əvvəl türkman etnoniminin

yanarması, türkmanların kimliyi, Kərkük adının etimologiyası kimi məsələlərə toxunmaq, tarixlərinə qısa bir ekskurs etmək, zənnimizcə, məqsədəuyğun olar. Çünki başlıca amilin izahında yan faktorların önəmli rol oynadığı məlumdur.

Qeyd edim ki, elmi qaynaqlarda, eləcə də xalqın dilində tarix boyunca türklər haqqında maraqlı fikirlər, rəvayətlər, hədislər mövcud olmuşdur. Tarixən türk etnoniminin “törəmək” feilindən yaranması, “türk” adının tarix səhnəsinə çıxışı və s. haqqında bir-birinə zidd məlumatlar mövcuddur. Lakin bizi burada maraqlandıran türkman etnonimidir.

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də türklər, oğuzlar, oğuz bölgəsi və oğuz türkcəsi haqqında müəyyən məlumat verilmişdir. Müəllif türk sözü haqqında danışarkən: “Bu söz həm tək, həm cəm şəkildə işlədilir. “Sən kimsən?” mənasında “Kim sən? deyilir, buna “Türk mən”, yəni “Mən türkəm” cavabı verilir və türkmən sözünün bununla bağlı olduğunu da ehtimal etmək olar”, – deyər yazır [11, s.353].

Termin olaraq türkmən, türkman adları tarixi qaynaqlarda “türkmən”, “türkoman” və “turkuman” kimi də keçmişdir. Türkman adı, onun mənası və etimoloji əsası məsələsində bir çox araşdırma və bir o qədər də fikir mövcuddur [5, s.113-175; 9, s.42-44; 10, s.67, s.22, s.23, s.92-138; 25, s.92-138].

Bəzi mənbələrə görə, “türkman” sözünü ilk dəfə olaraq ərəb coğrafiyaşünası əl-Müqəddəsi “ət-türkman” və “türkmaniyyun” şəklində işlətməmişdir. XV əsrdə yaşamış Əli Yazıçıoğlu “Təvarixi-ali Səlcuqi” əsərində Anadolu, Azərbaycan, İraq və Suriyada yaşayan türklərin oğuz-türkman soyundan olduğunu yazır. İ.Qəfəsoğlu isə hesab edir ki, “türkman” sözü siyasi termin olaraq IX əsrdən işlənməyə başlamış, “əsl türk” və “böyük türk” mənalarını ifadə etmişdir [27].

V.V.Bartolda görə, Şərqi Asiyada “Oğuz xalqı” ifadəsinin əvvəlki mənasından asılı olmayaraq, VIII-IX əsrlərdə baş vermiş hadisələr-

dən sonra Qərbdə onları türkman adlandırmışlar [4, s.558]. Yəni türkman adı altında bütün oğuz xalqları başa düşülmüşdür ki, bunu M.Kaşğari də qeyd etmişdir. Əbül Qazi isə hesab edir ki, islamı qəbul etmiş oğuzları türkman adlandırmışlar və sonra bu ad oğuzların ən güclü tayfa ittifaqlarından birinin adına çevrilmişdir. Osmanlı dövlətinin və imperiyasının meydana gəlməsi ilə bir çox hallarda türkman (türkmən) adı osmanlı adı ilə əvəz olunmuşdur [28].

İraqda yaşayan soydaşlarımız türkman kimliyini saxlayır, yaşadıkları ərazilər isə “türkmanlı” kimi təqdim edilir. Günümüzdə türkmən etnonimi Türkmənistanda, türkman etnonimi isə İraq və Suriyada saxlanılmışdır. “Türkman” adı ilə bağlı T.Hacıyevin fikri də maraqlıdır və müəllif haqlı olaraq yazır ki, “Adi türk deyəndə özbəklər də, başqırdlar da..., kərküklülər də türk gedir. Ancaq bir halda ki, özbək, başqırd... ilə yanaşı, müstəqil türkmən xalqı da qəbul olunub, onda türkman fərqləndirilməlidir” [8, s.410].

“Türkman” sözü “türk mən” – “mən türkəm”, “türki-iman” – “imanlı türk” kimi də yozulmuşdur. İkinci mənada bu ad islamı ilk olaraq qəbul etmiş oğuz tayfalarına verilmişdir [25, s.52]. Burada bir məsələ vardır ki, əgər biz “imanlı türk” adını türkmanlarla bağlasaq, o zaman onların mövcudluğu tarixini azaltmış olarıq ki, zənnimizcə, bu, düzgün deyil, çünki onların meydana çıxması oğuzlarla bağlıdır və oğuzlar da ən qədim tarixə malik tayfalar olmuşlar.

R.Şükürovaya görə, “XI əsrdən etibarən türkman adlandırılan oğuzlar hazırda Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə, Türkmənistanda və İraqda yaşayan türk xalqlarının ulu babalarıdır. Səlcuqlu və Osmanlı sülalələrinin nümayəndələri də onların arasından çıxmışlar” [19, s.3-4].

Mahmud Kaşğari “Divan”ında müsəlman oğuzlar kimi, müsəlman qarluqların da türkmən adlandırıldığını qeyd edir [11, s.393].

Qədimdə türkmənlar özlərini oğuz, orta əsrlərdə isə türkman adlandırmışlar. Bir sıra mənbələr Makedoniyalı İsgəndərin e.ə. 330-cu ildə Əhəməni imperiyasını işğal etdiyini və bundan sonra Kərkük bölgəsinin Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının tərkibinə daxil olduğunu göstərir [14, s.15]. Bu isə Kərkük elinin möv-

culuğunun daha da qədimlərə getdiyini söyləməyə əsas verir.

Kərküklə bağlı çox maraqlı fikirlərə “9 Bitik” kitabında rast gəlirik. Azərbaycan, Kərkük, ümumilikdə, İraq və bir sıra digər ölkələrin tarixinə istinad edən müəllif e.ə. 2200-2179-cü illərdə indiki Kərkük – Urmu ərazisində qədim Kut (Qut) dövlətinin qurulması, onun mədəniyyəti, ətraf qonşu dövlətlərə təsirindən bəhs edərkən, həmin dövlətin başında oğuz türklərinin durduğunu göstərmişdir ki, onların özlərinə məxsus dövlət quruluşu olmuş, hakimiyyəti seçkilər əsasında qurulmuş, ədalətli dövlət sisteminə sahib durmuşlar. Türkman etnoniminin mənası ilə bağlı fikirlərində onun yuxarıda adını çəkdiyimiz müəlliflərdən fərqli mövqedə duracağını görürük. Bununla bağlı o: “Bu gün Kərkük bölgəsindəki türkman (turuk-man) boylarının adını daha qədim formada (turuq) həmin bölgədə e.ə. XIX-XVIII əsrlər boyu assurlarla vuruşan turuqlarda görürük”, – deyərək qeyd etmiş və tarix kitablarında Turuq adının yanlış olaraq Turukki kimi verildiyini, bu adın Assur qaynaqlarındakı orijinal mixi yazı ilə Turuq şəklində yazıldığını ilk dəfə ortaya çıxarmışdır [1, s.174-196]. Bizə görə, türkman adının etimologiyasının bu şəkildə açılışı daha məqsədəuyğun və doğrudur.

Ahmet Emin Dağa görə, indi yaşadıkları ərazilərdəki türk əsilli türkmənlar 2 yerə bölünür. Onlardan bir hissəsinin əcdadları tarixin ilk dövrlərindən bu yerlərdə yaşamış və ərəb xalqları ilə qaynayıb-qarışmışlar. Digər türkmənların ulu babaları isə 1060-cı illərdən etibarən bu yerlərə köçmüşlər [2, s.6-7].

Müəllifin birinci fikri ilə razılaşıyıq, çünki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, son dövrlərdə bir çox tədqiqatçılar türkmənların o ərazilərə sonradan gəlmədiyini, o torpaqların əzəli sakinləri olduqları fikrini qəti şəkildə ortaya atır. Müəllifin ikinci fikri isə XI əsrdən deyil, VI əsrdən başlayan miqrasiyalarla bağlıdır.

Məlumdur ki, ərəb İraqı tarix boyunca bir çox mədəniyyətlərə beşik olmuş, bütün təbii və mədəni sərvətlərə sahib ölkələr kimi, daima müxtəlif ictimai-siyasi, iqtisadi və s. səbəblər üzündən miqrasiyalara məruz qalmışdır. Tarixi mənbələr İraqda türk tayfalarının məskunlaşma tarixinin təqribən VI əsrin ortalarına (554-cü ilə) təsadüf etdiyini yazır.

İraq türkmənlərinin Azərbaycandan gəlməsi və dillərinin Azərbaycan türkcəsi olması haqqında bir çox müəlliflərin qeydlərinə rast gəlik. H.Araslı da Füzuli haqqında yazarkən, azərbaycanlıların Bağdad və onun ətraf əyalətlərinə köçürülməsi məsələsinə toxunur [3, s.77].

İraq türkmənləri İraqın şimali-qərbində yerləşən Təlafərdən başlayaraq, cənub-şərqindəki Məndəliyə qədər bir xətt kimi uzanan sahədə məskunlaşmışlar. Onların ən böyük şəhəri Kərkükdür. Kərkük İraqda yaşayan bu türk xalqının varlığının simvoludur. İraqda türkmənlərin məskunlaşdıqları digər yerlər Tuzxurmatı, Xanəgin, Altunkörpü, Kifri, Ərbil və çox sayda yaşayış məntəqələridir.

Kərkükdən bəhs edərkən, zənnimizcə, onun etimologiyası haqqında məlumat vermək də maraqlı olar. Kərkük şəhərinin adının etimologiyası ilə də bağlı bir çox fikirlər mövcuddur. Bu şəhərin e.ə. 800-cü ildə Assuriya hökmdarı Sartnabal tərəfindən salındığı iddia olunur. Sartnabal şəhəri qədim Assur dilində Kərhsuluh adlandırılmışdır. “Kər” şəhər deməkdir. “Suluh” isə Sartnabalın əsl adıdır [14, s.15].

Bu faktla razılaşmaq mümkün deyil. Çünki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, turuqların, yəni qədim türkmənlərin tam bir əsr vuruşduqları bir dövlətin başçısının adını şəhərlərinə vermələri və ya mühafizə etmələri məntiqsiz görünür. Zənnimizcə, məsələyə bir qədər fərqli prizmadan yanaşaraq, sözü türk dilləri nöqtəyi-nəzərindən də izah etmək olar. Belə ki, türk dilləri sisteminə daxil olan fin-uqor – komi, urdmurd, çuvaş dillərində tarixən “şəhər” mənasında kar sözü işlənmiş, eləcə də bulqar tayfalarının dilində “qala” mənasını ifadə etmiş və etməkdədir [13, s.254]. Türk xalqlarının, fin-uqorlar da daxil olmaqla, toponimlər sisteminə bu kökün əsasında düzəlmiş yüzlərlə toponim vardır (məs.: Şubaşkar – çuvaş, Samarkar – udmurd, Sıktıvkar – komi və s.). Eyni zamanda türk dillərində “yüksəklik” mənasında kuk sözünün işləndiyi göstərilir (Türk mənşəli kukan, kukuy, kukşaka toponimik vahidlərində olduğu kimi) [13, s.310]. Bu halda Karkuk // Kərkük toponiminin “yüksəklikdə yerləşən şəhər və ya qala” mənasını ifadə etdiyi ortaya çıxır ki, bu da Kərkükün izahı üçün coğrafi mövqeyi nəzərə alınaraq, zənnimizcə, daha doğru variant sayıla bilər.

Qeyd edək ki, hazırda türkmənlər İraqın 8 vilayətində məskunlaşmış, onların dil və şivələrinə ərəb və Osmanlı türkcəsi xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. XX əsrin 30-cu illərində ərəb dilinin İraqda dövlət dili statusu almasından sonra ərəb dilinin türkmənlərin danışdığı dilinə təsiri nisbətən artmışdır. Elmi mənbələrdə türkmənlərin ana dilinin, Azərbaycan dilinin Cənubi Azərbaycan ləhcəsi olduğu, daha dəqiq desək, onların Əfşar şivəsində danışdıqları qeyd olunsa da, Hidayət Kamal Bayatlı: “İraq türkmənlərinin danışdığı ləhcə türk dilinin Azərbaycan ləhcəsinə girir. Azərbaycan ləhcəsi dil coğrafiyası baxımından Şərqi Anadolu, Cənubi Qafqaz, Qafqaz Azərbaycanı, Kərkük Türkmən və Suriya Türkmən regionlarını ehtiva edir”, – deyər yazır [28].

İraq türkmənlərinin dilinin Azərbaycan dili ilə bağlı olması faktını bir sıra araşdırmaçı və tarixçilərin qeyd etdiklərini göstərən Q.Paşayev öz tədqiqatlarında bunu qəti şəkildə sübut edir. Belə ki, müəllif “Altı il Dəclə və Fərat sahillərində” adlı kitabında qeyd edir ki, Sovet Azərbaycanı ilə Cənubi Azərbaycanı sərhəd olaraq Araz çayı böldüyü kimi, Cənubi Azərbaycanla İraqda azərbaycanlıların qədimdən yaşamış olduqları və indi də yaşadığı ərazini beləcə bir sərhəd bölür [15, s.5]. Q.Paşayev İraq türkmənlərinin dili məsələsindən bəhs edərkən əlavə edir ki, “İkiçay arasının şərq, Urmiya gölü ətrafı, Güney Azərbaycanın qərb torpaqları və indiki İraq ərazisinin bir hissəsi türkün qədim və ilkin beşiyidir. İraqın türk əhalisi Kərkük və Ərbilətrafi ərazilərin əbədi sakinləri olmuşdur, onlar qürbətdə deyil, Səddi-İskəndərin o tayında – öz dədə-baba torpaqlarındadırlar. Bu xalqın dili ümumxalq Azərbaycan dilinin səs sisteminə, leksikasına, qrammatik quruluşunu qoruyub saxlaya bilmişdir” [16, s.8]. Bu, onların azərbaycanlı olmalarını təsdiqləməklə yanaşı, həm də yaşadığı torpaqların qədim Azərbaycan torpaqları olduğu məsələsinə də aydınlıq gətirir və bu məsələyə birdəfəlik nöqtə qoyur.

Başqa bir fikrə görə, İraq türkmənlərinin ləhcəsi Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin sərhəd olduğu sahədir. Bu fikirlə də razılaşmaq olmaz, çünki Türk ensiklopediyası başda olmaqla, bütün türk, türkmən və Azərbaycan alimləri İraqda yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dilində danışdıqlarını qeyd edirlər.

Aparığımız tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, fars və ərəb dilləri İraq türkmanlarının dilinə nə dərəcədə təsir edirsə etsin, türkmanlar öz soyköklərindən ayrılmamış, Azərbaycan dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini çox gözəl qoruyub saxlamışlar. İraq türkmanlarının folklorundan götürdüyümüz nümunələr də bunu əyani şəkildə sübut edir:

*Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi,
Demə, sizdən irəğam,
Bu sevdə ölüncədi.* [17, s.15]

*Dilim-dilim,
Kəs qovun dilim-dilim,
Mən dilimnən keçmənam
Doğransam dilim-dilim.* [17, s.24]

yaxud da,

*Əslim Qarabağlıdı,
Sinəm çarpaz dağlıdı,
Kəsilib gəlib-gedən,
Demə yollar bağlıdı.* [17, s.15]

və s. bu kimi nümunələrdən İraq türkmanlarının nəinki Azərbaycan dilinin dil xüsusiyyətlərini, eyni zamanda toponomik vahidlərini, həyat və məişətimizin müxtəlif sahələri ilə bağlı dialekt və şivələrimizdə işlənən yüzlərcə sözü də qoruduqları məlum olur.

Xalqın danışığı dili Azərbaycan dili olsa da, məktəblərdə Türkiyə türkcəsi tədris olunur. İraq türkmanlarının dil xüsusiyyətləri ilə məşğul olan H.K.Bayatlı, danışığı dili ilə yazı dili arasındakı fərqliliklərdən danışarkən göstərir ki, “türk ləhcələri bölgə-bölgə bir-birindən ayrılır. Bunu İraqdakı türkman şivələrində də müşahidə edirik. Təlafər, Altunköprü, Daquq, Bayat, Kifri, Qaratəpə, Xanəgin, Qızlarbad, Şəhraban, Məndəli, Qarağan şivələri İraqda türkmanların işlətdiyi şivələrdir. Həmin şivələrin Azərbaycan və yeni Türkiyə şivələrinə ən yaxın olanı Kərkük ləhcəsidir. Ona görə də İraqda ədəbiyyat və mədəniyyət dili kimi bu dialekt qəbul edilmişdir” [5, s.22]. Müəllif, haqlı olaraq, türk dilinin İraq türkmanlarının dilinə xeyli təsir etdiyini və şivələrə türk dilindən müəyyən sözlərin, eləcə də qrammatik xüsusiyyətlərin keçdiyini qeyd

etsə də, türk dillərinin ən zəngin və xalq danışığı dili materiallarını ən yaxşı şəkildə qoruyub saxlayan da Azərbaycan şivələrinin olduğunu etiraf edir.

H.K.Bayatlı göstərir ki, “bu gün Kərkük danışığı dili bütün İraq türkmanlarının danışdığı şivələri əhatə edir. İraqdakı türk şivələri, ümumiyyətlə, eyni xətt üzrə inkişaf etmələrinə baxmayaraq, bəzən onlarda yerli dialekt fərqləri nəzərə çarpmaqdadır. Bu fərqlər bəzən zona, qəsəbə, kənd və hətta məhəllədən-məhəlləyə belə özünü büruzə verir” [5, s.329]. Müəllif bunu fərqli zamanlarda buraya köçüb gələn və məskunlaşan türk boylarının şivə fərqləri ilə əlaqələndirir. Bu fikrimiz, sədəcə, hipoteza olsa da, deyə bilərik ki, həmin xüsusiyyətlər tarixin çox uzaq keçmişində oğuzlarla qaynayıb-qarışmış ətraf millətlərin də dil xüsusiyyətləri ola bilərlər. Bunu isə yalnız hərtərəfli dialektoloji araşdırmalar əsasında ortaya çıxarmaq mümkündür.

E.Əzizov dialektlər sistemindən bəhs edərək, İraq-türkman, Dərbənd, qaşqay, eynallı və əfşar dialektlərini “təcrid olunmuş dialektlər” adlandırır və yazır ki, “Bu dialektlər özgə dil mühitində yerləşməsi, digər oğuz dialektlərindən təcrid olunması, dil xüsusiyyətləri baxımından oğuz dillərinin bəzi qədim xüsusiyyətlərini saxlaması və bir sıra innovasiya hallarına malik olması ilə səciyyəlidir. Təcrid olunmuş dialektlər spesifik əlamətləri ilə başqa dialektlərdən nə qədər fərqlənsə də, tarixi baxımdan onlar Azərbaycan dilinin cənub şivələri ilə bağlıdır” [7, s.20].

Dilçilikdə leksika bəhsinin özünəməxsus yeri vardır, çünki leksika xalqın tarixi ilə birbaşa bağlıdır və ünsiyyət vasitəsi olan dilin ifadə vasitələri məhz leksik vahidlərlə formalaşmış üzə çıxır. Belə ki, hər hansı bir dildə baş verən fonetik, morfoloji, struktur dəyişiklikləri daha çox leksik vahidlər əsasında öyrənmək mümkündür. Hər bir xalqın tarixini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini öyrənmək baxımından onun dilinin leksikası, xüsusən də ləhcə və şivə leksikası əvəzənilməz xəzinədir, çünki onlar aid olduqları xalqın inkişaf tarixini, onun daha çox hansı xalqlarla ünsiyyətdə olduğunu, yaşadığı coğrafiyanı və yayıldığı arealı, etnik və milli mənsubiyyətini, kimliyini, keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini, həmin mərhələlərin özünəməxsus ictimai, siyasi, iqtisadi formasionalarını və mədəni

xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu mənada dünyanın ən qədim və zəngin dil ailələrindən olan türk dilləri ailəsinə daxil olan İraq türkmanlarının ləhcəsi də istisna deyil. Bu da bir faktdır ki, İraq türkmanlarının danışmaq forması, leksik bazası türk dilləri içərisində Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür. Burada Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Sonralar tarixi araşdırarkən gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmanları bir bütövün parçalarıdır” fikrinin doğruluğu tam mənası ilə öz əksini tapır.

Xalqın tarixi, etiqadı, adət və ənənələri, məişəti, mədəniyyəti, hətta coğrafiyası belə onun dilində yaşayır. Əsrləri adlayaraq, günümüzdə qədər gələn sözlər xalqın mənəviyyatını, varlığını, ruhunu özündə əks etdirir. Bu mənada həmin materialları özündə daşıdıran, dildən-dilə, əsrdən-əsrə ötürən dialekt və şivələrin, eləcə də xalqın daş yaddaşına çevrilən folklor materiallarının nə qədər zəngin bir xəzinə olduğunu söyləməyə ehtiyac yoxdur. Bu təbii qaynaqlar indiyə kimi neçə-neçə tarixi və coğrafi faktın üzə çıxmasında, neçə-neçə sözün mənasının izahında və aydınlaşdırılmasında rol oynamışdır. Ona görə də dialektlərin öyrənilməsi dilin tarixi inkişaf prosesini öyrənmək, onun bu və ya digər dialekt əsasında formalaşması yollarını araşdırmaq, xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında qarşılıqlı əlaqəni, vəhdəti müəyyənləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Hər hansı bir xalqın tarixini öyrənmək üçün, hər şeydən əvvəl, onun dilinin hərtərəfli tədqiqi əsas məsələdir, çünki səslərin dəyişməsi, uyğunlaşması, səs keçidləri, sözlərin bərpası, etimoloji baxımdan izahı və s. hər hansı bir məna və toponimik vahidin izahı üçün ən başlıca meyardır. Tarixin araşdırılması, sadəcə, tarixi ortaya qoyduğu halda, dilin araşdırılması həm dil, həm tarix, həm də coğrafiyanın tədqiqi üçün faktik material verir. Digər tərəfdən, hər hansı bir dili tədqiq edərkən, sadəcə, onun mövcud olduğu həddlər daxilində deyil, yayıldığı bütün arealın da tədqiqatə cəlb edilməsi vacibdir. Başqa sözlə, bu gün biz Azərbaycan dili dialektoloji baxımdan tam tədqiq olunmuşdur, deyə bilərik, çünki hələ respublika daxilində və xaricindəki bir sıra dialektlərimiz lazımı şəkildə araşdırılmamışdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin hər birinin ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmasında başlıca

məqsəd şivələrin qədim leksik vahidləri, eləcə də xüsusiyyətləri hansı səviyyədə qoruyub saxladıklarını və bir sıra digər əhəmiyyətli cəhətləri ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Digər dialekt və şivələrimiz kimi, İraq-türkman ləhcəsini də tədqiq etməkdə məqsədimiz yuxarıda qeyd etdiklərimizlə bərabər, həm də Azərbaycan dilinin başqa mühitdə, kənar və yad təsirlər əhatəsində, izolə edilmiş şəkildə inkişaf edən bu dialektinin digər dialekt və şivələrimizlə fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirmək və müxtəlif sərhədlər daxilində yerləşmələrinə baxmayaraq, qədim xüsusiyyətləri necə qoruyub saxladığını nəzərə çatdırmaqdır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, kənar mühitdə, başqa dillər əhatəsində inkişaf edən dialekt və şivələrdə qədim sözlər, qədim element və xüsusiyyətlər daha çox qorunub saxlanılır. Dərbənd dialekti, Qərbi Azərbaycan şivələri və Gürcüstan ərazisindəki Azərbaycan şivələrinin tədqiqi zamanı da bunun şahidi oluruq ki, İraq-türkman ləhcəsi də bu qəbildəndir.

İraq-türkman ləhcəsinin Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini daşması və Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxil olması haqqında Q.Paşayevin “İraq-türkman folkloru” kitabında maraqlı fikirlər vardır [16, s.30].

Azərbaycan şivələrinin xüsusiyyətlərini cəmləşdirən İraq-türkman ləhcəsi əski Oğuz tayfalarının dil elementlərini də özündə yaşatmaqdadır. Qədim yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş onlarca qədim sözə bu gün İraq-türkman ləhcəsində də rast gəlirik. Təsədüfi deyil ki, kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşı dilimizdəki yüzlərcə qədim sözü, adət-ənənələrimizi yaşadan bu kitabı İraq türkmanlarının “Ana kitabı” adlandırmışdır [6].

Kərkük vilayətində Bayat qəbiləsinin yaşaması, Tuz oykoniminin işlənməsi dialekt daşıyıcılarının Oğuz tayfalarının nümayəndələri olduqlarını göstərməklə yanaşı, onun qədimliyini də sübut edən bir faktdır. Toplanmış faktiki materiallar içərisində müəyyən qədər ərəb mənşəli sözlərin olmasına baxmayaraq, bu dialekt həyat və məişətin bütün sahələri ilə bağlı zəngin milli-etnik leksik bazaya malikdir. Ona görə də onun tədqiqi dilçilik nöqtəyi-nəzərindən həm maraqlı, həm də əhəmiyyətlidir.

Saysız və zəngin yeraltı qaynaqları, əlverişli təbii şəraiti, iqlimi, məhsuldar torpaq örtüyü, is-

tər Şərqlə Qərb, istərsə də Şimalla Cənub arasında keçid xarakteri daşıyan Kərkük əsrlər boyu zamanının böyük dövlətlərinin maraq dairəsində olmuşdur. Mədəniyyətin beşiyi sayılan Mesopotamiyanın şimalında yerləşən Kərkük çox qədim tarixə malikdir. Bəşər tarixinin ilk yazılı mənbələri də elə bu bölgədə aşkar olunmuşdur. Bilindiyi kimi, ilk yazılar şumerlər tərəfindən istifadə olunan mixi yazılar hesab olunur. E.ə. III minillikdə Mesopotamiyada məskunlaşan şumerlər həm də Kərkük ətrafında məskunlaşmışlar [25, s.13-61].

İraq-türkman ləhcəsinin lüğət tərkibi çox zəngindir. Bu zənginlik, sadəcə, İraq-türkman ləhcəsinə meydana gətirən şivələrin deyil, həm də əsrlər boyu əhatəsində yaşayıb inkişaf etdiyi ərəb və fars dillərinin, eləcə də tarixin müəyyən dövrlərində Azərbaycan, Türkiyə və digər türkdilli xalqlar ilə vahid dövlət halında olduğu, yaxud da onlarla əlaqələrin genişlənməsi dövrlərində dilə daxil olan minlərlə yeni sözün hesabıdır.

Maraqlı cəhət İraq-türkman ləhcəsinin Azərbaycan dili üçün xarakterik olan 4 şivə qrupunun dördünün də xüsusiyyətlərini mühafizə edib yaşatmasıdır. Türkmanca lüğətlərdə ləhcə xüsusiyyətlərinin saxlanılması, başqa sözlə, sözün sonunda səs əvəzlənmələrinin olması, yəni q samiti yerinə x // ğ samitlərinin işlənməsi türkmanlarda ədəbi dilin hələ formalaşmadığını, dilin hələ müəyyən qrammatik qanunlara

əsaslanmadığını, dialekt xüsusiyyətlərinin aktiv olduğunu göstərir.

İraq-türkman ləhcəsindən həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı yüzlərlə söz seçilmiş və onlar: terminoloji səciyyə daşıyan və terminoloji səciyyə daşımayan sözlər adı altında izah olunmuşdur. Burada türk mənşəli sözlərlə ərəb mənşəli sözlərin bəzən paralellik təşkil etdiyi, bəzən isə üstünlüyü nəzərə çarpır. Məsələn, şivələrdə nəsil mənasında türk mənşəli *ocax*, *kök* sözləri ilə yanaşı, ərəb mənşəli *əcdad*, *əşirət*, *çimilət* sözlərinin də işləndiyi müşahidə olunur. Ən çox qohumluq terminləri arasında türk mənşəli sözlərə təsadüf olunur. Məs.: *anaya* – *anna*, *ənnə*, *nənə*, *bibi*, *ataya* – *baba*, *qoca*, *qağa* deyilir.

Alınma sözlər hesabına sinonim cərgələrin yaranması türkman ləhcəsi üçün xarakterik cəhətlərdəndir və bu, həyatın bütün sahələrinə aid termin və sözlərdə müşahidə olunur. Dialektin leksik bazası o qədər zəngindir ki, termin səciyyə daşıyan sözlər “İraq-türkman ləhcəsinin leksikası” kitabında 50 başlıq altında cəmləşdirilmişdir. Başqa sözlə, qohumluq terminləri, dini, tarixi, siyasi, ticarətlə bağlı söz və terminlər, yazı, dərsləvazimatı, heyvan və quş adları və s. ilə bağlı sözlər uyğun başlıqlar altında verilmişdir.

Termin səciyyə daşımayan sözlər dedikdə isə buraya sinonimlər, antonimlər, omonimlər və s. daxil edilmişdir. Burada, eyni zamanda dialekt və şivələrimizdə təsadüf olunan *sırt*, *güz*, *irağ*, *qutlu* kimi bir sıra qədim türk mənşəli sözlərin də etimoloji izahına yer verilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Nəhayət, son olaraq onu demək istərdim ki, sərhədlərimiz xaricində inkişaf edən dialektlərimiz arasında ən çox təsirə məruz qalan İraq-türkman ləhcəsidir. Bu, sadəcə, ərəb dilinin

əhatəsində olmaqla deyil, həm də məktəblərdə türk dilinin tədrisi ilə əlaqədardır və zamanla daha çox təsirə məruz qalacağı labüddür.

Ədəbiyyat / References

1. Ağasıoğlu, F. “Qut eli”. III Bitik. – 2014. – 310 s.
2. Ahmet, Emin. Dağ Halep türkmenləri (1918-2008). Doktora tezi. – İstanbul, 2010. – 279 s.
3. Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. – Bakı: Azərüşaq-gəncnəşr, 1958. – 312 s.
4. Bartold, Vasili Vladimiroviç. Four studies on the history of Central Asia. Leiden. 3 vol, 1962. – 208 p.
5. Bayatlı, Hidayet Kemal. Irak Türkmen Türkçesi. TDK, İstanbul, 1996. – 405 s.
6. Baykara, T. Türk, türklük ve türkler. Sanat Yayıncılık. – İstanbul, 2006. – 496 s.
7. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – 348 s.

8. Hacıyev, T. Azərbaycan Kərkükşünaslığının yeni dəyərli əsəri / İraq türkman ləhcəsi. – Bakı: Elm, 2004. – 422 s.
9. Kafesoğlu, İ. Türkmen adı, manası və mahiyəti. Türk Milli Kültürü, Jean Deny Armağanı. İstanbul, 1983. – 15 s.
10. Kafesoğlu, İ. Türkmen adı, manası və mahiyəti. / Türklür. IV c. Karam Araştırma ve Yayıncılık, Ankara, 2002. – 148 s.
11. Kaşğarlı, Mahmut. Divanü lüğat-it-türk. I c. Çeviren: B. Atalay. TDK yayınları, 1986. – 530 s.
12. Quliyeva, K. İraq-türkman ləhcəsinin leksikası. – Bakı: Elm və təhsil, 2022. – 422 s.
13. Мурзаев, Э. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 стр.
14. Musul-Kerkük ile ilgili Arşiv Belgeleri. 1525-1919 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayımı, Ankara, 1993. – 465 s.
15. Paşayev, Q. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. – Bakı: Yazıçı, 1985. – 160 s.
16. Paşayev, Q., Bəndəroğlu, A. (tərtibçilər) Azərbaycan folkloru antologiyası. II kitab İraq-türkman cildi. Bakı: Ağrıdağ, 1999. – 320 s.
17. Paşayev, Q. Giriş. Fonetika / İraq türkman ləhcəsi. – Bakı: Elm, 2004. – 422 s.
18. Paşayev, Q. Kərkük dialektinin fonetikasi / İraq türkman ləhcəsi. – Bakı: Elm, 2003. – 211 s.
19. Rəşidəddin, F. Oğuznamə. Farsdan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi: R.M.Şükürova. – Bakı: Azərbaycan NPB, 1992. – 72 s.
20. Rüstəmov, Zənfəra. İraq-türkman ləhcəsinin tədqiqi tarixi və dil xüsusiyyətləri. – Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 138 s.
21. Saatçi, Ö. Irak türkləri dil çalışmaları / Diyalektolog, №8. – İstanbul, 2014.
22. Sümer, F. Oğuzlar / Türklər. II c. – Ankara Üniversitesi Basın Evi, 1972. – 532 s.
23. Sümer, F. Sumer. Oğuzlar, tarixləri, boy teşkilatları və destanları / Türklər. II c. – Ankara Üniversitesi Basın Evi, 1972. – 574 s.
24. Turan, Ö. Türk çahan hakimiyyəti məfkurəsi (Türk dünya nizamının milli, islami, insani əsasları. Türkcədən uyğunlaşdırın və ön sözün müəllifi: Ramiz Əsgər), BXQR. – Bakı, 2017. – 560 s.
25. Üstünel, R. 2003 yılı sonrası İraktaki gelişmelerin Türkiyenin güvenliğine etkilerinin incelenmesi. Yüksek lisans tezi. Ankara: T.C. Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, 2015, böl. 2. – 140 s.
26. Zana, B. Erbil Türkmen ağzı. Yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015. – 137 s.
27. https://m.facebook.com/permalink.php?story_fbid=820118264787773&id=547659492033653&mds
28. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Abulgazi/primtext1.phtml#132>
29. <https://az.wikipedia.org/wiki/Bastamlı>

Историко-диалектологическое описание Иракско-Туркманского диалекта

Кюбра Кулиева

Доктор философии по филологии

Институт языкознания имени Насими НАНА

E-mail: qkubra@mail.ru

Резюме. Диалекты и говоры являются своего рода «каменными надписями», в которых сохранена народная память и духовность. Сегодня, чтобы понять корни наших предков и историю их существования в общетюркском ареале, мы должны обратиться к Орхоно-Енисейским памятникам, «Дивану» М.Кашгари, эпосу «Деде Коргуд» и другим письменным памятникам. Чтобы раскрыть нашу национальную идентичность, необходимо изучать диалекты и говоры.

Преимущество диалектов и говоров заключается в том, что они иногда содержат факты, которые историко-географические исследования могут упустить. В этом смысле значимость изучения диалектов велика. Поэтому в последнее время диалекты и говоры стратегически важных регионов, таких как Нахичеван, Карабах и Зангезур, изучены на государственном уровне и отражены в атласах. Ирако-туркманские говоры изучены в определенной степени на основе фактических материалов, собранных Г.Пашаевым.

Хотя тюркские диалекты в Ираке в целом развивались по одному и тому же пути, иногда в них можно заметить местные диалектные различия. Это связано с диалектными особенностями тюркских племен, поселившихся здесь в разное время.

Лексика иракско-туркманского диалекта очень богата. Это богатство обусловлено не только говорами, формирующими иракско-туркманский диалект, но также арабским и персидским языками, которые существовали и развивались в их среде в течение столетий, что приводило к заимствованию тысяч новых слов в язык.

Интересным фактом является то, что иракско-туркманский диалект сохранил и продолжает сохранять характеристики четырех диалектных групп, характерных для азербайджанского языка. Сохранение диалектных особенностей в туркманских словарях свидетельствует о том, что литературный язык еще не сформирован, а язык все еще не основан на определенных грамматических правилах, поэтому диалектные черты остаются активными. Поэтому важны монографические исследования и составление атласов таких диалектов.

Ключевые слова: диалекты и говоры, иракско-туркманский диалект, особенности диалекта, литературный язык, монографические исследования и атласы